

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No. 66, Summer 2025

Received: 02/12/2024

Accepted: 23/02/2025

Evaluation of the Correction of Akhlaq-e Naseri by Minovi and Heydari Based on the Oldest Known Manuscript of the Book

Abdolrasoul Foroutan

Assistant professor, Department of Literary Studies, Humanities Research and Development Institute, SAMT Organization, Tehran, Iran
forootan@samt.ac.ir

Abstract

Akhlaq-e Naseri is one of the most significant Persian ethical texts. Written by Khaje Nasir al-Din Tusi in 633 AH, the book underwent slight revisions in the following decades. It gained widespread recognition during the author's lifetime and has influenced numerous ethical works over the centuries. The text has been reprinted many times, especially in India. The most authoritative correction was conducted by Mojtaba Minovi and Alireza Heydari, who utilized five manuscripts from the seventh century AH for their work. In recent years, additional manuscripts of *Akhlaq-e Naseri* have come to light, the most notable being one dated 656 AH, which is housed in the Central Library and Documentation Center of Shiraz University. This manuscript predates all those used by the correctors and has been examined in detail for the first time in this study. Among its significant features are the presence of older vocabulary compared to the Minovi and Heydari correction, distinctive calligraphy, and diacritical marks for certain words. Through a thorough and comprehensive comparison of the text of *Akhlaq-e Naseri* as corrected by Minovi and Heydari with this manuscript, several noteworthy insights have emerged. Additionally, based on other sources, it has become evident that the corrected text and the accompanying explanations and glossaries in the printed edition require further revisions. While the 656 AH manuscript does not consistently offer the best records and contains various omissions and errors, this observation arises from comparisons with the Minovi and Heydari corrections. In conclusion, although *Akhlaq-e Naseri* as corrected by Minovi and Heydari retains considerable validity and value, it is essential to incorporate insights from older, previously unknown manuscripts and additional sources to facilitate necessary corrections to its contents.

Keywords: *Akhlaq-e Naseri*, Khaje Nasir al-Din Tusi, Correction of Minovi & Heydari, Evaluation, Manuscripts

Introduction

Akhlaq-e Naseri, authored by Khaje Nasir al-Din Tusi (597-672 AH), is regarded as one of the most significant Persian works on ethics. Written in 633 AH, the text underwent two notable revisions approximately thirty years later. First, following the defeat of Hulegu Khan and the conquest of the Ismaili fortresses in 654 AH, the original introduction—which praised the Ismaili rulers and elders—was removed and replaced. Second, during the same revision, a brief commendation of Naser al-Din, the ruler of Qohestan, that appeared at the end of the book was also eliminated. In 663 AH, at the behest of a prominent figure named Jalal al-Davlat al-Din Abdul Aziz, Nasir al-Din added a chapter titled “On Respecting the Rights of Fathers and Mothers and Suffering from Their Disobedience” to the conclusion of the fourth chapter of the second article.

The most authoritative correction of *Akhlaq-e Naseri* was undertaken by Mojtaba Minovi and Alireza Heydari. This corrected edition was first published by Kharazmi Publications in February 1977 and is now in

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

[10.22108/rpil.2025.143580.2402](https://doi.org/10.22108/rpil.2025.143580.2402)

its eighth edition. Given the importance of this work and Minovi's esteemed position in the field of Persian text correction, this article evaluates the text. Mojtaba Minovi is recognized as one of the foremost researchers and correctors of ancient Persian literature, having edited and published key texts such as *Nowruz-nameh*, *Wis & Ramin*, *Kalileh and Demneh*, and *Sirat-e Jalal al-Din Mangburni*. Alireza Heydari is also celebrated as a significant scholar and cultural figure in the realm of book publishing. In addition to this collaboration, he, alongside Mohammad Ali Movahed, corrected and published the *Ebteda-Nameh* of Sultan Valad.

Materials & Methods

The primary criterion for evaluating the correction of *Akhlaq-e Naseri* by Minovi and Heydari is the oldest known manuscript of this text, dated 656 AH. This manuscript predates all those utilized by the correctors and is currently housed in the Central Library and Documentation Center of Shiraz University.

In this study, a comprehensive comparison of the entire printed text with this manuscript was conducted, along with the examination of other relevant sources. The following questions were addressed:

- a) Is the correction of *Akhlaq-e Naseri* by Minovi and Heydari still sufficiently valid?
- b) What issues can be identified in the critique of this correction?
- c) Can access to newly discovered manuscripts rectify any potential errors in the text?
- d) What is the validity of words that the correctors noted in their existing manuscripts but chose not to include in the final text?
- e) Finally, is there a need for another correction of this book?

Research Findings

Historical Context of Akhlaq-e Naseri:

Akhlaq-e Naseri, authored by Khaje Nasir al-Din Tusi in 633 AH, stands as one of the most significant Persian ethical texts. The book gained prominence during Tusi's lifetime, undergoing slight revisions in the subsequent decades. It has influenced numerous ethical works over the centuries and has been reprinted multiple times, particularly in India. The authoritative correction by Mojtaba Minovi and Alireza Heydari relied on five manuscripts from the seventh century AH, with the most notable being a manuscript dated 656 AH, preserved in the Central Library and Documentation Center of Shiraz University. This manuscript, being older than those used by the correctors, was analyzed in detail for the first time in this study.

Features of the 656 AH Manuscript:

The 656 AH manuscript exhibits several noteworthy features, including older vocabulary compared to the Minovi and Heydari correction, distinct calligraphy, and diacritical marks for certain words. A thorough comparison of the text of *Akhlaq-e Naseri*, as corrected by Minovi and Heydari, with this manuscript has revealed significant insights.

Corrections and Recommendations:

The analysis indicates that while the corrections made by Minovi and Heydari are highly valid, the newly examined manuscript suggests necessary adjustments. Some of these adjustments include textual corrections based on the older manuscript and other sources, addressing incomplete or erroneous explanations, typographical errors, incorrect diacritics, and improper punctuation. Although the 656 AH manuscript does not always present the most accurate records and contains various omissions and errors, it still highlights the need for further revisions.

Discussion of Results & Conclusion

The correction of *Akhlaq-e Naseri* by Minovi and Heydari presents several positive aspects. Notably, the inclusion of a dictionary of Persian terms alongside their English equivalents is a significant feature. Both "The Glossary of Persian Words and Arabic Sentences" and "The Glossary of Defined Terms" are invaluable, complemented by the introduction and annotations. These elements greatly assist readers in navigating the complexities of the text.

Moreover, the corrected version exhibits commendable accuracy and clarity, aligning scientifically with other esteemed corrections by Minovi. However, revisions are deemed necessary due to factors such as the passage of time, the emergence of new sources and manuscripts, and possibly Minovi's limited oversight during the final stages of publication.

In this article, several corrections are proposed based on the examined manuscript and additional sources. These corrections fall into five categories: a) Textual corrections (utilizing the introduced manuscript or other textual evidence)

- b) Incomplete or inaccurate explanations
- c) Typographical errors
- d) Incorrect diacritics
- e) Improper use of punctuation marks

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۶)، تابستان ۱۴۰۴، ص ۹۶ - ۷۷

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۹/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۵

مقاله پژوهشی

ارزیابی تصحیح اخلاق ناصری به کوشش مینوی و حیدری براساس کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده از کتاب

عبدالرسول فروتن* ، استادیار گروه مطالعات ادبی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان سمت، تهران، ایران
forootan@samt.ac.ir

چکیده

اخلاق ناصری از مهم‌ترین کتاب‌های اخلاقی فارسی است. خواجه نصیرالدین طوسی این کتاب را به سال ۶۳۳ ق. نوشت، اما در دهه‌های بعد اندکی در مطالبش بازنگری کرد. *اخلاق ناصری* در زمان حیات مؤلف شهرت یافت. در طی زمان، نسخه‌های متعددی از آن کتابت شد و بر آثار اخلاقی پس از خود تأثیر مهمی نهاد. همچنین بعداً به‌ویژه در هندوستان بارها به طبع رسید. معتبرترین تصحیح آن را مجتبی مینوی و علیرضا حیدری ترتیب دادند. آنان در این تصحیح از پنج دست‌نویس متعلق به قرن هفتم هجری قمری استفاده کردند. درحال حاضر، نسخه‌های خطی دیگری از این اثر شناخته شده که مهم‌ترین آنها مورخ ۶۵۶ ق. (محفوظ در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شیراز) و قدیمی‌تر از همه نسخه‌های استفاده‌شده مصححان است. در این پژوهش برای نخستین بار، این دست‌نویس به صورت تفصیلی معرفی و بررسی شده است. از ویژگی‌های مهم آن می‌توان به برخی ضبط‌های کهنه‌تر به نسبت چاپ مینوی و حیدری، رسم‌الخط کهن و نیز حرکت‌گذاری تعدادی از کلمات اشاره کرد. در این مقاله، در اثر مقابله دقیق و کامل متن *اخلاق ناصری* به تصحیح مینوی و حیدری با این نسخه، نکات درخور توجهی استخراج شده است. ضمن اینکه با تکیه بر دیگر منابع، در متن تصحیح‌شده، توضیحات و واژه‌نامه‌های کتاب چاپی، اصلاحاتی ضرورت دارد؛ البته نسخه مورخ ۶۵۶ ق. همواره بهترین ضبط‌ها را ندارد و در آن افتادگی‌ها و اشتباهات متعددی دیده می‌شود. این نکته هم حاصل مقابله با متن تصحیح‌شده مینوی و حیدری است. درنهایت، می‌توان چنین نتیجه گرفت که تصحیح *اخلاق ناصری* به کوشش مینوی و حیدری همچنان اعتبار و ارزش والایی دارد. بااین حال، براساس دست‌نویس‌های قدیم که در آن زمان ناشناخته بوده و نیز منابع گسترده‌تر و پژوهش‌های بیشتر، برخی اصلاحات در مندرجات آن لازم است.

واژه‌های کلیدی

اخلاق ناصری، تصحیح مینوی و حیدری، خواجه نصیرالدین طوسی، ارزیابی، نسخه‌های خطی

* مسؤول مکاتبات

۱. مقدمه

اخلاق ناصری، نوشته حکیم نامدار قرن هفتم، خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق.)، یکی از مهم‌ترین آثار فارسی در علم اخلاق یا حکمت عملی است. او این کتاب را به درخواست حاکم قهستان، ناصرالدین عبدالرحیم بن ابی منصور نوشت. ناصرالدین ترجمه‌ای فارسی از تهذیب/اخلاق ابوعلی مسکویه (متوفی ۴۲۱ ق.) را درخواست کرد، اما خواجه علاوه بر ترجمه مطالب این کتاب که در مقاله اول/اخلاق ناصری جای گرفت، دو مقاله «تدبیر منزل» و «سیاست مدن» را هم بدان افزود (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵-۳۷). البته مقاله پنجم کتاب مسکویه (المحبة و الصداقة) در مقاله سوم/اخلاق ناصری جای گرفته است.

اخلاق ناصری به سال ۶۳۳ ق. تألیف شده است؛ زیرا خواجه در فصلی که در سال ۶۶۳ ق. به کتاب الحاق کرده است، از تحریر کتاب در سی سال قبل سخن می‌گوید (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۳۶). توضیح اینکه پس از تحریر اولیه اخلاق ناصری، در آن دو تغییر به دست مؤلف صورت گرفته است: اول، پس از چیره‌شدن هولاکوخان و فتح قلعه‌های اسماعیلیه در ۶۵۴ ق، مقدمه‌ای که مشتمل بر مدح فرمانروایان و بزرگان اسماعیلیه بوده، حذف شده و به جای آن، مقدمه‌ای دیگر آمده است. خواجه در مقدمه جدید، از صاحبان نسخه‌های قدیم کتاب می‌خواهد که این مقدمه را جایگزین مقدمه پیشین کنند (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵). افزون بر این، ظاهراً در همان بازنگری، ستایش کوتاهی از ناصرالدین حذف شده که در خاتمه کتاب موجود بوده است (رک: مدرس رضوی، ۱۳۵۴، ص. ۴۵۳-۴۵۴).

نصیرالدین در سال ۶۶۳ ق. نیز به اشاره «یکی از بزرگان جهان» به نام جلال‌الدوله و الدین عبدالعزیز فصلی «در ذکر رعایت حقوق پدران و مادران و زجر از حقوق ایشان»، به انتهای فصل چهارم مقالات دوم افزوده است. همایی و مدرس‌رضوی احتمال داده‌اند که این شخص عزالدین ابوالمظفر عبدالعزیز بن جعفر بن حسین نیشابوری باشد. او با خاندان شمس‌الدین و علاءالدین جوینی ارتباط داشته و مدتی مأمور دیوانی بصره و واسط بوده است (رک: طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۳۶، ۳۸۷-۳۸۸).

معتبرترین تصحیح اخلاق ناصری به کوشش مینوی و علیرضا حیدری سامان یافته است. انتشارات خوارزمی این تصحیح را نخستین بار در بهمن‌ماه ۱۳۵۶ منتشر کرده و در حال حاضر به چاپ هشتم رسانده است. در این مقاله، نظر به اهمیت این کتاب و جایگاه والای مینوی در تصحیح متن، کوشیده می‌شود ارزیابی دقیقی از این متن عرضه شود. آیا تصحیح مینوی و حیدری از اخلاق ناصری همچنان اعتبار کافی دارد؟ در نقد این تصحیح چه مواردی را می‌توان متذکر شد؟ آیا دستیابی به نسخه‌های نویافته می‌تواند لغزش‌های احتمالی این متن را برطرف کند؟ ضبط‌هایی که مصححان در نسخه‌های در دسترس خود دیدند اما آنها را در متن قرار نداده‌اند، تا چه میزان اعتبار دارند؟ درنهایت، آیا تصحیح دیگری از این کتاب خواجه نصیر ضروری است؟ در این پژوهش، کهن‌ترین دست‌نویس شناخته‌شده از اخلاق ناصری، مورخ ۶۵۶ ق، معیار اصلی برای ارزیابی تصحیح اخلاق ناصری است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره خواجه نصیرالدین طوسی و اهمیت اخلاق ناصری بسیار نوشته‌اند، اما پژوهشی در موضوع نقد و ارزیابی اخلاق ناصری به تصحیح مینوی و حیدری دیده نشد. البته جويا جهانبخش در مقاله‌ای که در معرفی ترجمه قدیم

عربی/اخلاق ناصری نوشته است، به این موضوع اشاره‌ای کلی و کوتاه دارد. او صرفاً آورده است که با استمداد از نسخه‌های نویافته و گسترده‌کردن تعلیقات و توضیحات می‌توان تصحیح جدیدی از آن عرضه کرد، اما این تصحیح در مرتبه‌ای از صحت و اعتبار هست که حاجات عامه مراجعان را برآورد (جهانبخش، ۱۳۹۷، ص. ۸۹).

۳. بحث و بررسی

۳.۱. شهرت اخلاق ناصری و تصحیح آن

همان‌گونه که نوشته شد، خواجه نصیر در ایام حیات خود، بخش‌هایی از اخلاق ناصری را بازنگری کرده است. او در مقدمه دومی که بر اخلاق ناصری نگاشته، از توجه بسیار طالبان علم به این اثر نوشته است؛ به این دلیل که بر فنی از فنون حکمت اشتمال دارد و به موافقت و مخالفت مذهبی و نحله‌ای متعلق نیست (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵). در طی زمان هم هرگز از اهمیت این کتاب کاسته نشد. نسخه‌های خطی متعددی از این اثر متعلق به سده‌های مختلف در کتابخانه‌های ایران و دیگر کشورها نگهداری می‌شود. فقط حدود یکصدونود نسخه خطی از این کتاب در کتابخانه‌های ایران فهرست شده است (رک: درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۵۳۲-۵۴۶). چاپ‌های متعددی هم از اخلاق ناصری وجود دارد؛ برای مثال: در شبه قاره هند، در قرن‌های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری، حداقل بیست مرتبه عموماً به صورت سنگی چاپ شده است (نوشاهی، ۱۳۹۱، ص. ۲۶۱).

همچنین آثار مشهور اخلاقی فارسی که پس از این کتاب تألیف شده‌اند، کم و بیش از آن متأثر بوده‌اند. نامدارترین آنها اخلاق جلالی است. همان‌گونه که ناصرالدین حاکم قهستان از خواجه نصیر درخواست کرد که کتاب مسکویه را ترجمه کند، خلیل‌بن اوزون‌حسن آق‌قویونلو (متوفی ۸۸۳ ق.) هم به جلال‌الدین دوانی (۸۳۰-۹۰۸ ق.)، حکیم نامدار آن عهد، دستور داد تا اخلاق ناصری را «ترمیم و تتمیم» کند (دوانی، ۱۳۹۱، ص. ۵۵). در پی این دستور، اخلاق جلالی یا لوامع‌الاشراق فی مکارم‌الاخلاق نوشته شد که بر روی آثار اخلاقی پس از خود تأثیرگذار بود.

در دوره معاصر و پس از رواج یافتن تصحیح انتقادی متون فارسی، کسانی در تصحیح و انتشار اخلاق ناصری کوشیدند؛ از جمله جلال‌الدین همایی که منتخبی از این متن را تصحیح کرد و به طبع رساند. او در پانویس برخی صفحات آن، در باب ضبط برخی کلمات متن بحث کرد (همایی، ۱۳۶۳). همایی به «تنقیح و آماده‌سازی» تمام این کتاب مشغول بود، اما به دلیل «ضعف مزاج» نتوانست آن را نهایی کند (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲). فتح‌الله مجتبابی نیز به تصحیح متن همت گماشت و بخش‌هایی را انجام داد، اما این تصحیح هم به سرانجام نرسید (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲-۴).

در نهایت، اخلاق ناصری با تصحیح و توضیحات مجتبی مینوی (۱۲۸۲-۱۳۵۵)، یکی از پژوهشگران و مصححان بزرگ متون فارسی (۱۲۸۲-۱۳۵۵)، به چاپ رسید. البته او این کار را با همکاری علیرضا حیدری (۱۳۸۶-۱۳۱۴)، مدیرعامل وقت انتشارات خوارزمی، انجام داد. این تصحیح حاصل تلاش هفت‌ساله مصححان است؛ ضمن اینکه مجتبابی متن تصحیح‌شده قسمتی از اخلاق ناصری و نیز یادداشت‌هایی را به مینوی و حیدری سپرد (رک: طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳). البته آماده‌سازی نهایی این کتاب و نیز تصحیح البلغه و وقف‌نامه ربع رشیدی زیر نظر مجتبی مینوی نبوده (افشار، ۱۳۵۶، ص. ۲۲۵) و او یک سال پیش از چاپ اخلاق ناصری در گذشته است. جالب توجه اینکه، مینوی در نامه‌ای که ده روز پیش از وفات^۱ به تاریخ بیست‌وششم دی‌ماه ۲۵۳۵

شاهنشاهی، در موضوع بخشش کتابخانه شخصی به بنیاد شاهنامه فردوسی، خطاب به وزیر وقت فرهنگ و هنر نوشته است، درخواست دارد که مقداری از کتاب‌های چاپی و خطی‌اش برای چاپ/اخلاق ناصری و مثنوی معنوی در اختیار او باقی بماند (مینوی، ۱۳۸۴، ص. شش).

۲.۳. مجتبی مینوی و تصحیح متن

مجتبی مینوی، استاد دانشگاه تهران، علاوه بر پژوهش‌های ارزنده، تصویر (میکروفیلم) بسیاری از نسخ خطی پراکنده در جهان را برای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه ملی ایران فراهم کرد. همچنین چند تصحیح معتبر و علمی از متون قدیم (مانند: نوروزنامه، ویس و رامین، کلیله و دمنه و سیرت جلال‌الدین منکبرنی) از خود به یادگار نهاد. روش تصحیح او به منزله شاخصی برای تصحیح متن علمی و انتقادی قلمداد می‌شود:

شیوه و قاعده مختار او در تصحیح انتقادی متون کهن و توجه به واقعیات عینیات آن‌چنان قاطع و مقرون به صواب بود که امکان لغزش و اشتباه در آن به حداقل می‌رسید که البته این اشتباه در سطح حداقل نیز مستقیماً مربوط می‌شد به نقص شواهد و مدارک، به‌خصوص نسخ مورد استفاده، نه شیوه و قاعده کار (مهدی قریب به نقل از اتحاد، ۱۳۸۵، ص. ۵۷).

ایرج افشار بر آن است که مینوی در متونی که تصحیح کرده، از نظر استفاده از دست‌نویس‌های معتبر، کاربرد روش علمی و انتقادی و نیز از حیث تنظیم عبارات و صفحه‌بندی و غیره سعی کاملی به کار برده است (اتحاد، ۱۳۸۵، ص. ۵۸). زرین‌کوب نیز از دقت و وسواس فوق‌العاده مینوی در نقد متون و تفسیر دقایق لغوی و لفظی آثار نوشته و اذعان داشته او در ادب فارسی و لغت عربی استادی کم‌مانند بوده است (زرین‌کوب، ۱۳۷۶، ص. ۳۴۶). یغمایی هم نوشته است: «هنر دیگر مینوی در تصحیح کتاب است که تصور نمی‌کنم از گذشتگان و آیندگان کسی به دقت او در این زمینه بوده است یا باشد یا بیاید» (یغمایی، ۱۳۵۵، ص. ۷۵۰).

اظهارنظر درباره ارزش و اعتبار متون تصحیح‌شده به دست مینوی بیش از اینهاست. در اینجا صرفاً به ذکر چند نمونه بسنده شد. خلاصه سخن اینکه، همه صاحب‌نظران در اهمیت و اعتبار بسیار متون تصحیحی مینوی اتفاق نظر دارند. باید افزود که علیرضا حیدری هم از فضلا و چهره‌های فرهنگی نشر کتاب به شمار می‌آید. او علاوه بر این همکاری، با همراهی محمدعلی موحد/بتله‌نامه سلطان ولد را تصحیح و منتشر کرد. در این مقاله یکی از تصحیحات مهم مینوی و حیدری، یعنی اخلاق ناصری، بررسی می‌شود.

۳.۳. اخلاق ناصری به تصحیح مینوی و حیدری

مصححان در تصحیح این اثر از پنج نسخه خطی بهره برده‌اند: نسخه ۸۲۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران مورخ ۶۶۲ ق. (نسخه اساس)، نسخه ۱۸۰۱ کتابخانه افیون قره‌حصار مورخ ۶۶۲ ق، نسخه ۴۶۰۷ کتابخانه دانشگاه پنجاب مورخ ۶۶۶ ق، نسخه ۷۷۷ کتابخانه خراجچی اوغلو مورخ ۶۸۵ ق. و نسخه ۳۴۵۷ کتابخانه فاتح مورخ ۶۶۷ ق. (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۹-۱۲).

از ویژگی‌های درخور توجه این چاپ، تهیه فرهنگ اصطلاحات فارسی و معادل انگلیسی آنهاست. «فرهنگ لغات فارسی و جمله‌های عربی» و «فرهنگ اصطلاحاتی که در کتاب تعریف آنها آمده است» هم در کنار مقدمه و تعلیقات بسیار ارزشمندند و مخاطب را در حل بسیاری از دشواری‌های متن یاری می‌دهند.

متن تصحیح‌شده هم دقت و پاکیزگی شایسته‌ای دارد و از حیث علمی همانند سایر تصحیحات ارجمنند مینوی است. با این حال، تجدیدنظر در آن، به دلایلی همچون گذشت زمان، پیداشدن منابع جدید و نسخ خطی و شاید نظارت نکردن مینوی در مراحل پایانی انتشار، ضروری می‌نماید.

در بخش اصلی این مقاله (۳.۵)، با تکیه بر کهن‌ترین نسخه موجود از /اخلاق ناصری به بررسی متن تصحیح‌شده مینوی و حیدری پرداخته خواهد شد؛ اما در اینجا فارغ از نکات مربوط به این دست‌نویس نکاتی مطرح می‌شود:

۳.۱. تصحیح متن: در ابتدای مقدمه خواجه نصیر بر /اخلاق ناصری آمده است:

حمد بی حد و مدح بی عدلایق حضرت عزت مالک‌الملکی باشد که همچنان‌که در بدو فطرت اولی، و هُوَ الَّذِي يَبْدُوُ الْخَلْقَ، که حقایق انواع را از مطالع ابداع برمی‌آورد، هیولای انسان را، که سمت عالم خلقی داشت، چهل طور در مدارج استکمال از صورت به صورت و حال به حال بگردانید... به ازای بدو فطرت در عود نشأت، ثُمَّ نُعِيدُهُ، معنویت انسان را، که مبدأ وجود صورت نوعیت اوست و آنجا، یعنی در بدو وجود، به یک لمحّه یافته بود، در تعلیم‌گاه عِلْمَ الْإِنْسَانِ ما لَمْ يَعْلَمْ و کارخانه اِعْمَلُوا صَالِحاً، به تجرید ذات و تهذیب صفات و ترقی در مدارج کمال و تحلی به صوالح اعمال سال به سال بل حالاً فَحَال از مرتبه به مرتبه و منزل به منزل می‌گذراند (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۳).

پیشنهاد می‌شود «ثُمَّ نُعِيدُهُ» به صورت «ثُمَّ يَعِيدُهُ» اصلاح شود؛ زیرا ادامه آیه «و هُوَ الَّذِي...» (روم/۲۷) نقل شده در ابتدای مقدمه است. ضمن اینکه سایر آیات مندرج در این صفحات بدون تغییر ذکر شده‌اند. در نسخه‌ای که پس از این معرفی خواهیم کرد، مقدمه /اخلاق ناصری افتاده است و نمی‌توان در این زمینه به آن استناد کرد.

نکته دیگر به تفاوت آوایی و اختلاف در کتابت کلمات مربوط می‌شود؛ برای مثال: در این متن «محلّه» و «محلّت» هر دو به کار رفته است:

«هر منزلی جزوی بود از محلّه و هر محلّتی جزوی بود از مدینه» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۵۶).

از دیگر نمونه‌های این اختلاف می‌توان به «مقاله» (ص. ۲۵۴) و «مقالّت» (ص. ۴۱)، «مراجه» (ص. ۷۲) و «مرابحث» (ص. ۱۲۴)، «معامله» (ص. ۱۴۷) و «معاملت» (ص. ۱۳۵)، «خلیفه» (ص. ۳۳۱) و «خلیفت» (ص. ۱۴۸) و «مجامله» (ص. ۲۱۶) و «مجاملت» (ص. ۱۱۴) اشاره کرد.

استفاده نکردن از رسم الخطی واحد (برای مثال: در جدانویسی و سرهم‌نویسی، نحوه کتابت همزه یا «تاء مبسوطه / تاء کشیده» و «تاء مدوّره / تاء گرد») در نسخه‌های خطی مشهود و مسلم است. اصولاً گذشتگان در نوشتار خود، دقتی را که اکنون در ویرایش فنی اعمال می‌شود، مدنظر نداشته‌اند. از این‌رو، در یک دست‌نویس ممکن است صورت‌های مختلف املائی یک کلمه همچون «مقاله»، «مقالّة» و «مقالّت» دیده شود؛ همچنان‌که آنچه در /اخلاق ناصری تصحیح مینوی و حیدری به شکل «مقاله» (ص. ۲۵۴)، «مخادعت» (ص. ۸۹) و «بابرکه‌تر» (ص. ۲۱۳) آمده، در نسخه معرفی‌شده در این پژوهش، «مقالّت» (ص. ۱۰۷)، «مخادعه» (ص. ۲۵) و «بابرکت‌تر» (ص. ۸۹) است. بنابراین، مصحح باید براساس آن، کاربردی را برگزیند که در متن نسخ خطی معتبر عمومیت دارد و به سبک مؤلف و عصر او نزدیک است.

هرچند توجه به این نکته هم ضرورت دارد که سده‌های ششم و هفتم هجری قمری، عصر گذار از تلفظ قدیم خراسانی محسوب می‌شود. در این دوره، برخی از لغات کهن سبک خراسانی به کار نرفته و بسامد برخی از ویژگی‌های قدیم به‌خصوص در سطح آوایی کم شده است (شمیسا، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۶)؛ مثل تلفظ «واو معدوله» که در سبک کهن «a» است و در این عصر به «o» تبدیل می‌شود. در آثار سعدی که با خواجه نصیر معاصر است، هر دو تلفظ دیده می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۶، ص. ۱۵۷).

۳. ۲. توضیحات ناقص یا اشتباه: پیشتر، از ارزش و اهمیت تعلیقات و فرهنگ لغات تهیه‌شده برای این کتاب یاد شد. در اینجا توضیحاتی با هدف تکمیل یا تصحیح این بخش‌ها درج می‌شود:

- درباره «الإنسان حریص علی ما منع» نوشته‌اند: «در مأخذ دیگری این را نیافتیم جز در مثنوی معنوی» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۸۶). این جمله مشهور که جزو امثال سائر هم به شمار می‌آید، در دیگر اثر مولوی، فیه ما فیه، نیز آمده است. فروزانفر در تعلیقات، آن را حدیث نبوی می‌داند و منابعی برای آن برمی‌شمارد (مولوی، ۱۳۸۷، ص. ۸۸، ۳۰۰). در میان حکیمان و مفسران ایرانی هم، فخر رازی (درگذشته به سال ۶۰۶ ق)، نظام اعرج (نیشابوری (زیسته در قرون هفتم و هشتم ق) و ملاصدرا (متوفی ۱۰۴۵ ق) به این حدیث استناد کرده‌اند (فخر رازی، ۲۰۰۹م، ص. ۳۳۹؛ نظام اعرج، ۱۴۱۶ق، ص. ۲۱۹؛ ملاصدرا، ۱۳۶۴، ص. ۹۱). برای پرهیز از اطناب، از نام‌بردن تعداد بیشتری از منابع که عموماً متأخر هستند، صرف‌نظر می‌شود.

- در متن اخلاق ناصری آمده است: «و کسی که گفته است: و سُمیتَ انساناً لَأَنَّکَ ناسٍ گمان برده است که انسان مشتق از نسیان است» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۶۴). در تعلیقات مربوط به آن نقل قول (ص. ۳۹۳)، صرفاً با استفاده از محاضرات راغب، به بیتی از بحتری در این مضمون و نیز همین مصراع به صورت «قال آخر» اشاره کرده‌اند. منبع خواجه نصیر در این قسمت، متن تهذیب/الاخلاق است: «و لیس کما یقول الشاعر: سُمیتَ انساناً لَأَنَّکَ ناسٍ. فَإِنَّ هَذَا الشَّاعِرَ ظَنَّ أَنَّ الْإِنْسَانَ مُشْتَقٌّ مِنَ النَّسِيَانِ وَ هُوَ غُلَطٌ مِنْهُ» (مسکویه، ۱۹۶۶م، ص. ۱۴۰). این مصراع را ابوتمام (متوفی ۲۳۱ ق.) سروده و صورت کامل آن چنین است: «لَا تَنْسِينَ تِلْكَ الْهُودَ فَإِنَّمَا / سُمیتَ إِنْسَاناً لَأَنَّکَ ناسٍ» (ابوتمام، بی‌تا، ص. ۲۴۵-۲۴۶).

- «کذب مبطل خاصیت نوع بود و سبب آن انبعاث بود بر طلب مالی یا جاهی، و فی‌الجمله حرص بر چیزی از این قبیل؛ و از لواحقش ذهاب آبروی و افساد مهمات و اقدام بر نیمیت و سعايت و غمز و بهتان و اغرای ظلمه بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۰۲). «اغرا» را معادل «آزمند گردانیدن» دانسته‌اند (ص. ۴۲۹) که معنی نخست آن در لغت‌نامه دهخدا است. بااین‌حال، بهتر است آن را «برانگیختن» معنی کرد که در همان فرهنگ برای آن، از متون فارسی متناسب با این متن شواهدی نقل شده است.

- «مثلاً طیب را نظر در معالجه دست بر آن وجه بود که دست را اعتدالی حاصل کند که بدان اعتدال بر بطش قادر بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۵۴). «بطش» را «محکم گرفتن» معنی کرده‌اند (ص. ۴۴۰). معنی دقیق‌تر آن «کار کردن دست» است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل بطش) که جنبش و حرکت کردنش را هم شامل می‌شود. در کشف‌المحجوب (نگارش نیمه دوم قرن پنجم هجری قمری) آمده است: «هر عضوی را که خداوند تعالی بیافرید مر فعلی را محل گردانید؛ چنانکه دست‌ها را محل بطش و پای‌ها را محل مشی...» (هجویری، ۱۳۸۶، ص. ۱۹۳). در تحفه خانی (کتاب طبّی تألیف‌شده در قرن دهم هجری قمری) آمده است: «این دال است بر آفت قوت آن عضو، مثل بطش که او فعل صادر از دست است که از اعضای آلیه است» (محمدبن عبدالله، ۱۳۸۳، ص. ۷۱).

- «اما حفظ مال بی تثمیر میسر نشود؛ چه خرج ضروری است» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۱۳). «تثمیر» معادل «ثمر برداشتن، برخوردار، بهره‌برداری» دانسته شده (ص. ۴۴۳)، اما در اینجا منظور «زیاد کردن مال» است. در کلیله و دمنه که از نظر مینوی و دیگر پژوهشگران/اخلاق ناصری به سبک متن آن نزدیک است (رک: منشی، ۱۳۸۴، ص. یج؛ همایی، ۱۳۴۸، ص. ۳۹-۴۰)، در همین معنی چنین دیده می‌شود:

اگر مال به دست آرد و در تثمیر آن غفلت ورزد زود درویش شود؛ چنانکه خرج سرمه اگرچه اندک اندک اتفاق افتد آخر فنا پذیرد؛ و اگر در حفظ و تثمیر آن جدّ نماید و خرج بی‌وجه کند پشیمانی آرد و زبان طعن در وی گشاده گردد؛ و اگر مواضع حقوق را به امساک نامرعی گذارد به منزلت درویشی باشد از لذّات نعمت محروم (منشی، ۱۳۸۴، ص. ۶۰).

مینوی در پانویس همین صفحه از کلیله و دمنه، «تثمیر» را معادل «برخوردار کردن و بهره‌برداری و بسیار کردن و بیشتر کردن سرمایه» دانسته است. در متن کلیله و دمنه دقیقاً دو معنای متأخر مراد است؛ زیرا نصرالله منشی مفهوم برخوردار و بهره‌برداری را در جمله نقل‌شده پایانی مطرح کرده است. البته در ادامه همان صفحه از اخلاق ناصری مجدداً از «تثمیر» سخن گفته می‌شود: «حفظ به سه شرط صورت بندد: اوّل آنکه... دوّم آنکه در چیزی که تثمیر آن متعذّر بود، مانند ملکی که به عمارت آن قیام نتوان کرد... صرف نکند». در اینجا معنی «بهره‌برداری» برای «تثمیر» مناسب است.

- «از تثاؤب و تمطی احتراز کند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۳۲). «تثاؤب» به معنی «دهن‌دره کردن» (ص. ۴۴۳) و «تمطی» معادل «خمیازه کشیدن» (ص. ۴۵۱) دانسته شده است. در تحریری که در قرن یازدهم از اخلاق ناصری فراهم شده، همین «دهن‌دره و خمیازه» ذکر شده است (ابن خاتون عاملی، ۱۳۹۲، ص. ۲۸۸). در فرهنگ‌ها «تثاؤب»، «دهن‌دره»، «خمیازه» و «تمطی» در یک معنی دیده می‌شود. باین حال، «تمطی» معنای متفاوتی دارد و به دراز کردن و کشیدن بدن در اثر خستگی و خمیازه (کش‌وقوس) مربوط است (هندی، ۱۴۰۱، ص. ۲۵۲). همایی به درستی آن را حالت تمدّی می‌داند که «کمان‌کشه» هم نامیده می‌شود (همایی، ۱۳۶۳، ص. ۱۲۶). در لغت‌نامه دهخدا در توضیح «کمان‌کش» آمده است: «ظاهراً گشودن دست‌ها به هنگام خمیازه چنان‌که تیرانداز کمان را کشد». در تذکره‌الائم، اثر محمدباقر مجلسی (متوفی ۱۱۱۰ ق.)، به جای «تمطی» از «کمان‌کش» استفاده شده است: «خمیازه و کمان‌کش ننمود» (به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل کمان‌کش). سنایی در حدیقه‌الحقیقه «تمطی» را در کنار «اختلاج» (= کشیدن و در اصطلاح طبّ قدیم، بدون اراده پریدن و جنیدن اندام) ذکر کرده است: «از تمطی و اختلاج بدن / خفقان و فواق و سستی تن» (سنایی، ۱۳۸۳، ص. ۶۹۲).

- «در مسکن مردم آنچه توقی از زلازل اقتضا کند، یعنی ساحت فراخ و دگانه‌ای افراشته، مرعی» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۰۹-۲۱۰). «دکان» را «جرز و طاق‌نما» دانسته و به ذیل قوامیس عرب دوزی ارجاع داده‌اند (ص. ۴۶۵). ضمن تأیید این معنی (دیوار و ایوان، ستون میان دو بدنه)، در اینجا مفهوم دیگری هم از این کلمه (سکو و تخت) مناسب دارد. در تحریر اخلاق ناصری به جای «دگانه‌ای افراشته»، «بلندی دکانچه و کرسی دادن عمارت» آمده است (ابن خاتون عاملی، ۱۳۹۲، ص. ۲۶۱). از عبارت ابن خاتون آنچه امروزه «شالوده» یا «پی» بنا می‌گویند، مستفاد می‌شود. در حبیب‌السیر خواندمیر، مورخ قرن دهم، آمده است: «ابونصر در سنه مذکوره صمصام‌الدوله را به قتل رسانید، مادرش را نیز کشته و آن دو قتیل را در دکانچه سرای عمارت دفن کردند» (به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل دکانچه).

- دربارهٔ این جمله «لَا تَأْتُونِي بِأَنْسَابِكُمْ وَآتُونِي بِأَعْمَالِكُمْ» که خواجه نصیر به پیامبر اکرم (ص) نسبت می‌دهد (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۷۸)، نوشته‌اند: «حدیث را در کتب و فرهنگ‌های حدیث نیافتیم. در متن تهذیب مسکویه ص. ۱۹۷ آمده است» (ص. ۴۱۳). این حدیث در شرح نهج‌البلاغه به منزلهٔ حدیث مرفوع (حدیثی که یک یا چند راوی از میانه یا آخر سند افتاده) آمده است (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۵۲).

در پایان، دربارهٔ این توضیحات باید اشاره کرد که برخلاف رویهٔ توضیحات پایانی (اعم از تعلیقات، فرهنگ‌ها و فهرست‌ها)، برخی جملات عربی از قلم افتاده است؛ مثلاً متن و ترجمهٔ «الْحَدَّةُ نَوْعٌ مِنَ الْجُنُونِ...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۷۷) در فهرست آیات، احادیث، فرهنگ لغات فارسی و جمله‌های عربی دیده نمی‌شود. «كَفَسٍ وَاحِدَةً» (ص. ۲۸۷) هم بخشی از آیهٔ قرآن (لقمان/۲۸) است، اما در فهرست آیات و احادیث نیامده است.

۳.۳.۳. اشتباه در حروف چینی: متأسفانه در بیشتر کتاب‌های فارسی، در اثر بی‌دقتی و شاید ویژگی‌های خط، اشتباه حروف چینی (تایپی) وجود دارد. همچنین در رسم‌الخط، یکدستی دیده نمی‌شود. این کتاب هم از این امر مبرا نیست؛ برای مثال:

- «در سال ۴۵۸ هولاگو به بیرون شهر حرّان رسیده بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۹۰). سال ورود هولاگو به حرّان به صورت ۶۵۸ ق. صحیح است (رک: ساندرز، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۳).

- «قومی گفته‌اند همه اخلاق طبیعی باشد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۰۲). هرچند این گونه استعمال (بدون نقش‌نمای اضافه) به‌ویژه در متون منظوم دیده می‌شود، بهتر است به صورت «همهٔ اخلاق» تصحیح شود؛ همان‌گونه که مثلاً در صفحات دیگر همین چاپ آمده است: «غایت همهٔ غایات و نهایت همهٔ نهایات» (ص. ۷۸) یا «از بهر آنکه همهٔ طبایع تظاهر به فعل جمیل دوست دارند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۷۵) یا «مَالَابُدْ همهٔ جماعت بر قاعدهٔ عدالت کند» (ص. ۷۸).

نایکدستی رسم‌الخطی در نمونه‌های دیگری هم دیده می‌شود؛ مثلاً «سِیم» (= سوم) گاه مشدّد (ص. ۱۳۲، ۱۳۴) و گاه غیرمشدّد است (ص. ۳۸، ۲۱۵). این امر در املای کلماتی چون صحت / صَحّت و محبت / مَحَبّت هم دیده می‌شود. همچنین همزهٔ بعد از الف ممدوده در نمونه‌هایی آمده و در نمونه‌هایی نیامده است؛ مانند: «دما» (ص. ۲۹۳) و «دما» (ص. ۳۳۰).

۳.۴. حرکت‌گذاری ناصحیح: حرکت‌گذاری برخی کلمات از ویژگی‌های مناسب متن تصحیح‌شدهٔ مینوی و حیدری است. از نقاط قوت این حرکت‌گذاری، در مواضعی استفاده از ساکن به جای ویرگول است؛ مثل:

- مشاهدهٔ افعال ایشان را کافی بود در تعلیم (ص. ۶۲).

- ابتدا به سخنی کند که به‌فال ستوده دارند (ص. ۲۳۱).

در هر حال، این کار در فهم متن به‌نسبت دشوار/اخلاق ناصری به یاری خواننده آمده است، اما به‌ندرت، اشتباه در حرکت‌گذاری دیده می‌شود:

- «همچنین اگر سُبُع غالب شود، به وقت مشاهدهٔ صیدی، راکب و مرکوب را به فضل قوت بر آن

سوی میل دهد و رنج و خوف تلف - مانند آنچه گفته آمد - حاصل آید؛ بلکه محتمل بود که در اثنای

مقاومت و محاربت آن حیوان که مطلوب اوست، جراحتی یا زخمی یابند که هلاک شوند» (ص. ۷۹).

باید به صورت «مطلوب اوست» صحیح باشد.

- «سرایان» در معنی «سرایت کردن، منتقل شدن» به ضمّ اول ضبط شده است (ص. ۴۷۱).

۳.۳.۵. کاربرد نادرست نشانه‌های نگارشی: یکی از کارهایی که در تصحیح متن (به‌ویژه متون مثبور) انجام می‌شود، افزودن نشانه‌های نگارشی است. این کار به فهم بهتر متن یاری می‌رساند. کاربرد این نشانه‌ها در اخلاق ناصری با توجه به شرایط نشر در آن زمان مقبول است، اما اکنون می‌دانیم که استفاده از برخی نشانه‌ها در آن جایگاه درست نیست؛ برای نمونه:

- کاربرد نقطه در جایی که علامتی لازم نیست و یا حداکثر باید ویرگول به کار برد: «کودک چون از شکم مادر جدا شود شیر از پستان طلب کند. بی تقدّم تعلّمی، و بعد از آنکه قوّت او بیشتر شود آن را به آواز و گریستن بخواند» (ص. ۱۵۰).

- استفاده نابجا از دونقطه: «هیچ قوّت را از قوا با او در آن مشارکت و مداخلت نه: پس در آن حالت...» (ص. ۲۸۲).

در نمونه‌هایی نیز ویرگول زاید است و می‌توان از آن چشم‌پوشی کرد؛ مثل:

- «پس ذبّ از دین و حمایت حرمت از دشمن و کوتاه گردانیدن دست متغلب از اهل دین و جهاد در راه خدای، تعالی، اختیار کند، و از گریختن ننگ دارد» (ص. ۱۲۷).

- «شرایط آن تمام نشود الا به حکمت تا هر نوعی، به جای خویش و به وقت خویش و به مقدار حاجت و بر مقتضای مصلحت، به کار دارد» (ص. ۱۳۰).

برعکس این موضوع هم دیده می‌شود؛ یعنی نمونه‌هایی که ویرگول یا دیگر علائم لازم است و آورده نشده (مانند بند اول فصل سیّم از مقاله دوم در ص. ۲۱۵ یا سطر پنجم ص. ۲۵۶). یکدستی در استفاده از این علائم هم دیده نمی‌شود؛ مثلاً پیش از «چه» در معنی «زیرا»، گاه ویرگول دیده می‌شود (مثل ص. ۱۶۲، ۱۸۹) و گاه علامتی وجود ندارد (برای نمونه در ص. ۱۶۱). همچنین کاربرد دونقطه بعد از «که»، که در جمله‌ای هست و در جمله بعدی نیست: «افلاطون در مقالت پنجم از کتاب سیاست اشارت بدین طایفه بر این وجه کرده است که: هم اصحاب القوى العظيمة الفائقة. و ارسطاطالیس گفته است که هم الّذین عنایة الله بهم اکثر» (ص. ۲۵۳).

۳.۴. کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده از اخلاق ناصری

قدیمی‌ترین نسخه‌ای که از اخلاق ناصری می‌شناسیم، دست‌نویسی است که کتابت آن در «روز آدینه دوازدهم ماه مبارک شعبان سال ششصد و پنجاه و شش»^۳ به پایان رسیده است. در انجامه، نامی از کاتب مشاهده نمی‌شود. براساس مندرجات صفحه نخست، این نسخه به خاندان امام جمعه شیراز متعلق بوده که در سال ۱۳۵۵ به دانشگاه شیراز اهدا و سپس در کتابخانه علامه طباطبایی شیراز (به شماره ۵۰۲) نگهداری شده است. نسخه ۱۶۰ برگ دارد که هشت برگ آغازینش افتاده و صفحاتش مجدول است (برکت، ۱۳۸۴، ص. ۱۰۱، ۱۱۰). این دست‌نویس اکنون در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شیراز (کتابخانه میرزای شیرازی سابق) محفوظ است. چون ابتدایش افتاده است، نمی‌توان دریافت که مقدمه آن قدیم یا جدید بوده (شاید مقدمه قدیم را انداخته‌اند تا جدید را جایگزین کنند)، اما خاتمه کتاب ستایش ناصرالدین را ندارد. فصل الحاقی به فصل چهارم مقالت دوم (در رعایت حقوق پدر و مادر) که در سال ۶۶۳ ق. تحریر شده (رک: طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۸۸) هم نیامده که با توجه به تاریخ نسخه، بدیهی است. پایین‌تر از انجامه نسخه، در یادداشتی که بعداً به سال ۶۷۲ ق. (سال وفات خواجه نصیر) نوشته شده، آمده است که مصنف شانزده سال پس از تحریر این نسخه در حیات بوده است. سپس افزوده شده: «سبحان الله اعتبار کاغذ و نوشته بیش از آدمی است که سال‌های سال می‌مانند و همچنان بزرگان و دانایان می‌روند».

در این متن، دخالت‌های ایدئولوژیک به دست مالکان دست‌نویس (شاید توسط خاندان امام جمعه شیراز) در زمانی نامشخص صورت گرفته است: خط‌خوردن کلمات مشخص شده در این جمله: «امیرالمؤمنین ابوبکر، رضی الله عنه، گفته است» (نسخه، ص. ۶۳؛ طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۹) و با جوهر پوشاندن کلماتی مانند «شراب»، «مست»، «مطرب» و غیره در بخش «آداب شراب خوردن» (نسخه، ص. ۱۰۰؛ ۱۰۱؛ طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۳۴-۲۳۵). اگرچه متن دست‌نویس به‌طور کلی درخور توجه است، گویی هرچه گذشته، بی‌حوصلگی کاتب باعث اشتباه در نگارش شده است. با توجه به معنی جملات، ضبط‌های اشتباه و بی‌دقتی به‌ویژه در نیمه دوم نسخه دیده می‌شود. همچنین افتادگی جملات، آنجا که کلمات مشابهی در بند وجود دارد، ایراد مهمی است؛ برای مثال در این جملات از متن مصحح مینوی و حیدری:

- «حسد با تمنی زوال بود از او. و غبطت بر دو نوع بود: یکی محمود و دیگر مذموم. اما غبطت محمود آن بود که آن شوق متوجه به سعادات و فضایل باشد و اما غبطت مذموم آن بود که آن شوق متوجه به شهوات و لذات باشد و حکم آن حکم شره بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۰۱)؛

- «فی‌الجمله در هر روزگاری و قرنی به صاحب ناموسی احتیاج نبود؛ چه یک وضع اهل ادوار بسیار را کفایت باشد، اما در هر روزگاری عالم را مدبری باید» (ص. ۲۵۴)؛

- «اگر کمتر بود جور باشد بر مدینه و باشد که زیادت نیز هم جور بود بر مدینه. و حکما خلاف کرده‌اند تا هر جوری شخصی جوری بود بر مدینه یا نه» (ص. ۳۰۸).

کاتب نسخه مورخ ۶۵۶ ق. (ص. ۸۴، ۱۰۶، ۱۳۸) به اشتباه، کلمات مشابه سطور پایین‌تر را دیده و کلماتی را نوشته که زیر آنها خط کشیده شده است. این اشتباه بارها در متن تکرار می‌شود؛ به همین دلیل و نیز اشتباه در ضبط برخی کلمات و نقطه‌گذاری‌های اشتباه بعضی حروف، نمی‌توان این نسخه را که اقدم نسخ موجود است، در تصحیح اخلاق ناصری به‌منزله نسخه اساس برگزید. در ضمن، در صفحی، برگ‌های ۱۵۷ و ۱۵۸ جابه‌جا شده است. به طور اجمالی اهم خصوصیات رسم‌الخطی این نسخه که کهنگی آن را نشان می‌دهد، عبارت است از:

- ذکر نکردن «یای میانجی» و یا همزه در اضافه‌شدن کلمات به هم؛ برای نمونه: «هوا خویش»، «ابتدا فطرت» و «مقتضا طبیعت». البته گاه همزه روی خط زمینه و یا در بالای «الف» دیده می‌شود؛ مثل: «اقتنا امور»؛

- «که» اغلب به صورت «کی» نوشته شده است، اما در ترکیب با «چنان»، «آن» و «بل» به شکل «چنانک»، «آنک» و «بلک». «آنچه» هم به شکل «آنچ» نوشته شده است؛

- «ذال معجمه» رعایت شده است؛ مثل: «باید با حد خود آید»، «فرسودگی»، «نخورذ» و «برنخیزذ»؛

- سرهم‌نویسی؛ مانند: «درین»، «بانک» (= به آنکه)، «باکل» (= به اکل)، «حکمتست» و در نمونه‌های کمتری جدانویسی؛ مثل: «هم‌چنین» و «می‌شود».

- «پ»، «گ» و «چ» به صورت «ب»، «ک» و «ج» آمده، اما «ژ» با سه نقطه است؛

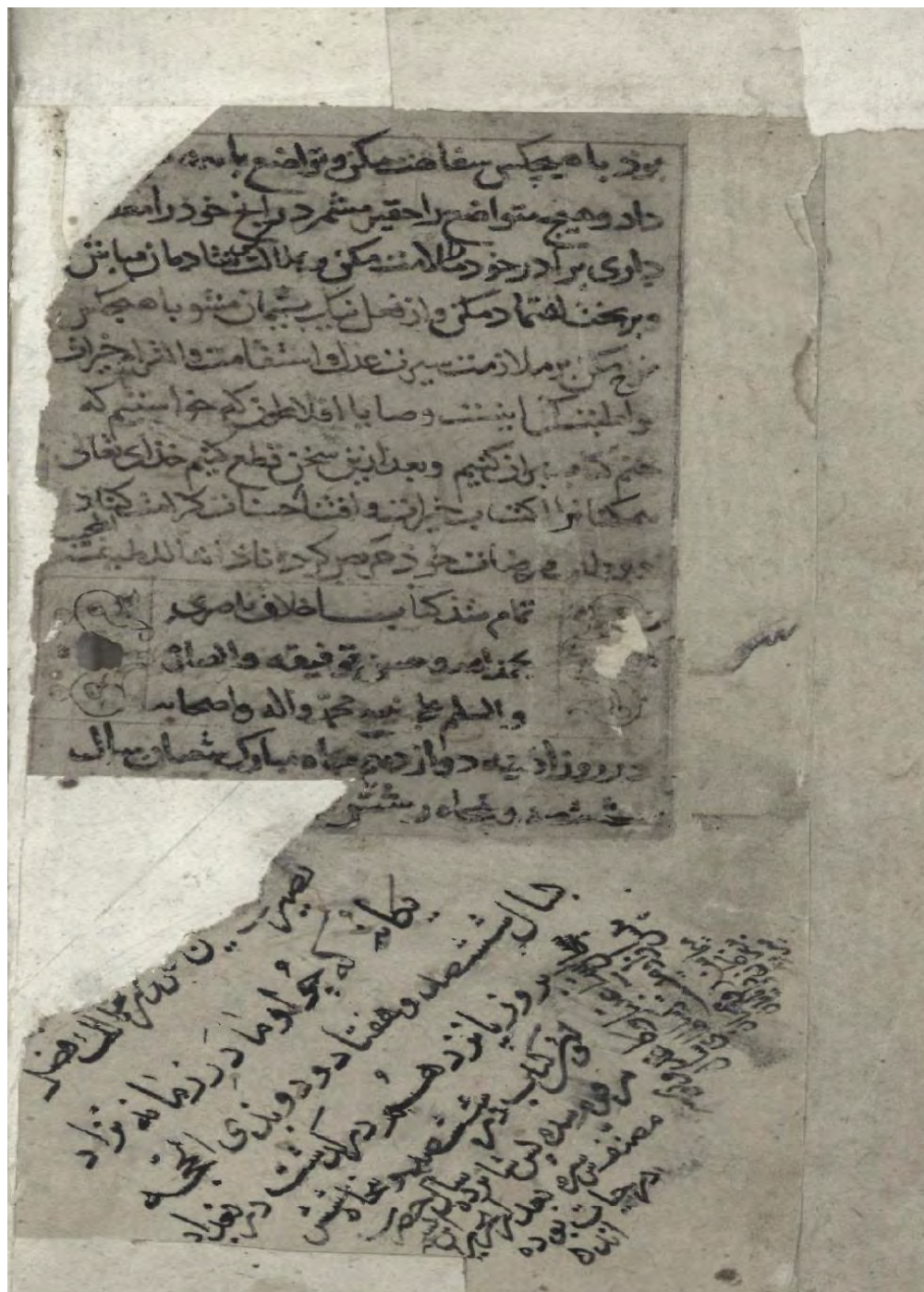
- در نمونه‌هایی، علامت مد بر روی «آ» نوشته نشده است؛ مانند: «برایند» و «بران مثال»؛

- «سوم / سیم» گاه به صورت «سوم» کتابت شده است.

همچنین در این نسخه کلماتی حرکت‌گذاری شده‌اند. چون در اخلاق ناصری کلمات عربی بسیار به کار رفته و این حرکت‌گذاری‌ها بیشتر به کلمات عربی مربوط است، این ویژگی نسخه برای مطالعه تحولات آوایی زبان فارسی چندان کارآمد نیست. باین‌حال، چند حرکت‌گذاری درخور توجه در این نسخه دیده می‌شود: «هندسه» (ص. ۱۰۶)، «موضع» (ص. ۱۰۶)، «نوع» (ص. ۷)، «میل» (ص. ۱۹)، «شغب» (ص. ۳۸) و «همچنین» (ص. ۸۳).

در دست‌نویس مورخ ۶۵۶ ق، برخی صورت‌های خاص مندرج در متن مصحح وجود ندارد؛ مثل «فریشته» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۷۴ و ۷۸) که در تمام نمونه‌ها «فرشته» (ص. ۱۶، ۱۸، ۱۹) است، اما برعکس این نمونه بیشتر وجود دارد؛ یعنی صورت کهنه‌تر یا خاص‌تر برخی کلمات که در این نسخه خطی نوشته شده است؛ برای مثال، به جای «یابد»، «افگند»، «افگند»، «نوشتن»، «کج» و «گوسفند» (مندرج در طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۷، ۱۷۶، ۲۳۰، ۳۲۳، «یاود»، «اوگند»، «اوگند»، «نبشتن»، «کژ» و «گوسپند» (ص. ۶۱، ۷۱، ۷۴، ۹۸، ۹۹، ۱۴۸) آمده است.

صفحه پایانی نسخه خطی اخلاق ناصری مورخ ۶۵۶ ق. - کتابخانه مرکزی دانشگاه شیراز
در ادامه این مقاله، از این دست‌نویس با عنوان «نسخه شیراز» یا «نسخه مورخ ۶۵۶ ق.» یاد خواهد شد.

۳.۵. ارزیابی تصحیح مینوی و حیدری و تصحیح متن با بهره‌بردن از نسخه شیراز

مینوی و حیدری در تصحیح خود از نسخه مورخ ۶۵۶ ق. بهره نبرده‌اند؛ درواقع، این نسخه در آن زمان، میان ادبا و پژوهشگران ناشناخته بوده است. با اینکه افتادگی‌ها و بی‌دقتی‌هایی دارد، ضبط‌های ارزشمندی نیز در آن دیده می‌شود که در تصحیح این متن مفید است. همچنین یافتن این دست‌نویس و مقابله متن چاپ‌شده با متن آن، می‌تواند معیاری برای سنجش متن تصحیح‌شده مینوی و حیدری باشد؛ برای مثال، تعدادی از ضبط‌های نسخه شیراز در زیر نقل می‌شود که این ضبط‌ها در اثر مقابله با متن مصحح به اشتباه بودن آنها پی برده می‌شود و نشانگر صحت تصحیح آن دو پژوهشگر است:

- «چنانکه گفته آمد در مثل بینا و نابینا» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۸۸). نسخه شیراز (ص. ۲۵):

«گفته‌اند». پیش از این به ماجرای بینا و نابینا اشاره شده (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۷۸) و به همین دلیل «گفته آمد» درست است.

- «بقای ما بر توفیر آن مقدّر است و فنای ما بر تقصیر مقصور» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۶۷). نسخه شیراز (۶۷): «توقیر». در برابر «تقصیر» «توفیر» کاربرد دارد.

- «اگر کسی نیز بر آن قدر یسار قادر بوده باشد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۲). نسخه شیراز (ص. ۷۴): «بسیار».

- «یا گمان برد که به انحلال اجزای بدن او و بطلان ترکیب بنیت او عدم ذات او لازم آید» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۷). نسخه شیراز (ص. ۷۷): «اخلال». در همین صفحه از «انحلال بدن» سخن گفته می‌شود؛ ازاین‌رو «اخلال» اشتباه است.

- «به کسانی که از آن مطلوب یا مرغوب محروم باشند و بدان حرمان قانع و راضی، اعتبار گیرد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۹۸). نسخه شیراز (ص. ۸۳): «نامرغوب». چند جمله پیش از این، درباره «مطلوب» و «مرغوب» چنین آمده است: «فاقد هر مرغوبی و خائب هر مطلوبی اگر به نظر حکمت در اسباب آن حزن تأمل کند...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۹۸).

اگر قرار باشد تمام اختلافات میان متن این نسخه و متن مصحح مینوی و حیدری ذکر شود، صفحات زیادی را باید به این امر اختصاص داد. مصححان اخلاق ناصری هم تمام اختلافات نسخ را ثبت نکرده‌اند؛ ازاین‌رو، جز با مقابله مجدد این نسخه‌ها نمی‌توان تمام اختلافات را سنجید. درهرحال، به منظور ارزیابی تصحیح اخلاق ناصری به کوشش مینوی و حیدری و تصحیح اشتباهات احتمالی متن چاپی، تمام متن مصحح با نسخه شیراز مقابله شد. نتیجه این مقابله مطابق با انتظارات بود: متنی که مینوی و حیدری تصحیح کرده‌اند، به صورت دقیق و علمی است. باوجوداین، نکاتی اصلاحی به نظر رسید که در ادامه ذکر می‌شود:

- «والله ولی الفضل و ملهم العقل، منه المبدأ و إلیه المنتهی» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۴۴). نسخه شیراز (ص.

۱): «المبتدا». افزون بر اینکه «مبتدا» و «منتهی» متن را آهنگین می‌کنند، در دیگر متون هم در کنار یکدیگر به کار رفته‌اند؛ مثلاً در حقایق/التفسیر سلمی (متوفی ۴۱۲ ق.): «قال القاسم: لأنه منه مبتداء كل شيء و إلیه منتهی كل شيء» (سلمی، ۱۴۲۱ق، ص. ۲۳۰).

- «میان آنچه تأثیر از جهت طبیعت کند و قابل کمالی زاید بر آنچه در اصل فطرت یافته باشد نشود، فرق ظاهر کنیم؛ چه خاص این صنعت که دران خوض خواهد رفت تعلق به صنف اوّل دارد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۵۸). نسخه شیراز (ص. ۷پ): «حاصل». علاوه بر نسخه شیراز، چهار نسخه از پنج نسخه مصححان هم «حاصل» ضبط کرده‌اند (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۴۸).

- «اگر در مرتبه اصلی سکون و اقامت اختیار کند طبیعت خود او را به طریق انتکاس و انعکاس روی به سمت اسفل گرداند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۶۴). نسخه شیراز (ص. ۱۱پ): «کند و زمام به دست طبیعت دهد».

- «دعوی محبت افعال جمیل می‌کنند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۷۸). نسخه شیراز (ص. ۱۸پ): «جمیله». در کنار نسخه شیراز، دو نسخه مصححان از جمله نسخه اساس آنها (هرچند طبق گزارش «به اصلاح جدید») هم «جمیله» دارد. در ضمن، در متن چاپ‌شده «افعال جمیل» (ص. ۹۵) و «افعال جمیله» (ص. ۸۲، ۲۳۶) هردو به کار رفته است؛ هرچند قدماً عموماً براساس قواعد زبان عربی، صفت جمع مکسر را مؤنث می‌آورده‌اند.

- «رسیدن حیوانات به کمال خویش نه سبب رای و رویتی بود که از ایشان صادر شود، بلکه به سبب استعدادی بود که از طبیعت یافته باشند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۸۱). نسخه شیراز (ص. ۲۰پ): «به سبب». با توجه به ادامه جمله، ضبط نسخه شیراز صحیح است. پس از این، باز هم نکته‌ای در این خصوص مطرح می‌شود.

- «در ابتدا ارادتی بوده باشد و به مداومت ممارست ملکه گشته» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۰۲). نسخه شیراز (ص. ۳۲): «مداومت و ممارست».

- «طبیعت بعضی مردمان اقتضای خیر می‌کند و به هیچ وجه از آن انتقال نمی‌کند و ایشان اندکند، و طبیعت بعضی اقتضای شرّ می‌کند و به هیچ وجه قبول خیر نمی‌کنند و ایشان بسیارند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۰۴). نسخه شیراز (ص. ۳۳): «نمی‌کند». فعل مربوط به طبیعت است که مفرد انگاشته شده است. در این صورت با نوع جمله اوّل هم مطابقت دارد.

- «اما دلیل حکمای متأخران بر آنکه هیچ خلق طبیعی نیست آن است...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۰۴). نسخه شیراز (ص. ۳۳): «متأخر». خواجه نصیر در این کتاب (متن چاپ‌شده) چند مرتبه دیگر هم «حکما» را با «متقدم» یا «متأخر» (ص. ۴۳، ۸۱، ۱۰۹) ترکیب و «متأخران» را زمانی استفاده کرده است که در ترکیب با «حکما» نیست (ص. ۸۱، ۸۶، ۲۰۸، ۲۶۰).

- «سهولت تعلّم آن بود که نفس حدّتی اکتساب کند در نظر تا بی‌ممانعت خواطر متفرقه به کلیت خویش توجه به مطلوب می‌کند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۱۲). نسخه شیراز (ص. ۳۷پ): «کند».

- «از قبل خدای تعالی جز جمیل صادر نشود و امر ناموس به خیر بود و به چیزهایی که مؤدّی به سعادت باشد، و نهی او از فسادهای بدنی بود، پس به شجاعت فرماید حفظ ترتیب در مصاف جهاد، و به عفت فرماید حفظ فروج از ناشایست‌ها، و از فسق و افترا و شتم و بد گفتن بازدارد، و فی‌الجمله بر فضیلت حثّ کند و از رذیلت منع» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۳۵-۱۳۶). نسخه شیراز (ص. ۵۰پ): «پس به شجاعت فرماید و حفظ ترتیب در مصاف جهاد، و به عفت فرماید و حفظ فروج از ناشایست‌ها». ضبط سه نسخه از پنج نسخه مینوی و حیدری هم مطابق نسخه شیراز است (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵۵).

- «اما عادل حاکم به‌سویّت باشد که رفع و ابطال این فسادها کند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۳۶). نسخه شیراز (ص. ۵۰پ): «دفع». در متن /اخلاق ناصری، مصحح مینوی و حیدری بارها «دفع» به صورت‌هایی مثل «دفع ضرر» (ص. ۵۷)، «دفع مضار» (ص. ۵۸)، «قوّت دفع» (ص. ۱۰۹)، «دفع اعراض و لواحق» (ص. ۱۸۴)، «دفع آفات» (ص. ۲۰۹) و «دفع امور هایل» (ص. ۳۳۳) به کار رفته است.

- «اما شرّیر که تعمّد اضرار غیر کند بر سبیل ایشار کند و از آن التذاذ یابد...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۳۷). نسخه شیراز (ص. ۵۱ر): «به‌عمد» (در نسخه به صورت: «بعمد»).

- «و سعادات سه جنس بود: یکی سعادات نفسانی، و دوّم سعادات بدنی، و سیّم سعادات مدنی... اما سعادات نفسانی آن است که شرح داده آمد... و اما سعادات بدنی، علومی بود که به نظام حال بدن بازگردد... و اما سعادات مدنی علومی بود که به نظام حال ملّت و دولت و امور معاش و جمعیت تعلّق دارد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۴). نسخه شیراز (ص. ۶۰پ): «سعادات مدنی». همان‌گونه که مشاهده می‌شود، پیش از این، همواره «سعادات» آورده شده و اشتباه در ضبط «سعادت» واضح است.

- «همچنان‌که از مخالطت ایشان حذر واجب بود، از اصغای احادیث و حکایات و استماع اخبار و مجازات و روایت اشعار و مزخرفات و حضور مجالس و محافل ایشان، خاصه وقتی که به استطابت نفس و میل طبیعت مشوب خواهد بود، حذر واجب بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۵). نسخه شیراز (ص. ۶۰پ): «مجازات». این کلمه (به ضم اوّل) در معنی «با هم سخن گفتن» آمده است و با محتوای کلام خواجه تناسب دارد. ضمن اینکه چندبار دیگر هم در /اخلاق ناصری به کار رفته است؛ مثل: «تا تواند مجالست این صنف اختیار نکند و مجادله و مجازات ایشان محظور شمرد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۳۹).

- «و اگر طالب این نوع، پادشاهی یا یکی از خواصّ و مقربان حضرت او بود، انواع مکاره و شداید در باب او تضاعف پذیرد و علاوه مزاحمت روزگار و منازعت حسّاد؛ چه از دور و چه از نزدیک، با شدّت حاجت به کثرت مواد و مؤونات که در اصلاح خدم و حشم و رعایت جوانب اولیا و اعدا ضروری باشد، مضاف شود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۸). نسخه شیراز (ص. ۶۲پ): «اضداد». ضبط نسخه شیراز هم از نظر معنی و هم لفظ (سجع با «حسّاد») تناسب دارد. جالب توجه اینکه ضبط تهذیب/الاخلاق و نیز سه نسخه از نسخ استفاده‌شده در تصحیح مینوی و حیدری، مطابق ضبط نسخه شیراز است (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵۶).

- «چندان‌که زیردستان جنود زیادت باشند دل‌مشغولی به کار ایشان و حفظ تربیت و وجوه ارزاق در زیادت بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۹). نسخه شیراز (ص. ۶۲پ): «زیردستان و جنود در زیادت».

- «و اما امراض قوّت جذب: هرچند از حیّز حصر متجاوز باشد اما تباه‌ترین افراط شهوت و محبّت بطالت و حزن و حسد است، و از این امراض یکی از حیّز افراط و دیگر از حیّز تفریط و سیّم از حیّز ردائت کیفیت باشد، و معالجات آن این است...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۹۳). نسخه شیراز (ص. ۸۰پ): «سیّم و چهارم». همان‌گونه که از متن برمی‌آید، چهار بیماری به‌منزله تباه‌ترین‌ها برای قوّت جذب برشمرده می‌شود: افراط شهوت، محبّت بطالت، حزن و حسد. در ادامه هم علاج این چهار بیماری آمده است (رک: طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۹۳-۲۰۰). پس افزودن «و چهارم» به متن چاپ‌شده ضرورت دارد.

- «کودک در ابتدای نشو و نما افعال قبیحه بسیار کند و در اکثر احوال کذب و حسود و سروق و نموم و لجوج بود و فضولی کند و کید و اضرار خود و دیگران ارتکاب نماید» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۲۳). نسخه شیراز (ص. ۹۴پ): «کند و اضرار». سبک جملات/اخلاق ناصری به گونه‌ای نیست که پس از آوردن فعل و اتمام جمله، کلمه دیگری به آن وصل شود. همچنین مشابهت ظاهری «کید» و «کند» احتمال خطای کاتب در افزودن «کید» را بیشتر می‌کند؛ ازاین‌رو ضبط نسخه شیراز درخور تأمل است.

- «و باید که معلّم عاقل و دیندار بود و بر ریاضت اخلاق و تخریج کودکان واقف» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۲۶). نسخه شیراز (ص. ۹۶ر): «معلّم او». این جمله مربوط به فصل «در سیاست و تدبیر اولاد» است. در تمام بندهای این فصل که توصیه‌هایی برای تربیت کودکان دربردارد، کودک در مقام سوّم شخص غایب دیده شده است. اینکه در اینجا توصیه‌ای درباره معلم مطرح شود، با آن بندها تناسب ندارد و باید «او» وجود داشته باشد؛ برای مثال: دو بند قبل و دو بند بعد چنین شروع می‌شوند: «مویش را تربیت ندهند و به ملابس زنان او را زینت نکنند...»، «و از دروغ گفتن بازدارند و نگذارند که سوگند یاد کند...»، «و باید که کودکان بزرگ‌زاده که به ادب نیکو و عادت جمیل متحلّی باشند با او در مکتب بوند...» و «زر و سیم را در چشم او نکوهیده دارند...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۲۵-۲۲۷).

- «صاحب این صنعت را نظر در جملگی افعال و اعمال اصحاب صناعات بود از آن جهت که خیرات باشند یا شرور، پس این صنعت رئیس همه صناعات بود، و نسبت این با دیگر صناعات چون نسبت علم الهی با دیگر علوم» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۵۴-۲۵۵). نسخه شیراز (ص. ۱۰۷ر): «این صنعت... الهی بود».

- «و هر دو شخص که میان ایشان در صنعتی یا علمی اشتراک بود میان ایشان ریاستی ثابت بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۵۶). نسخه شیراز (ص. ۱۰۸ر): «عملی». این کلمه با «صناعت» متناسب‌تر می‌نماید.

- «هر که بر خیر واقف نبود و از غرض صحیح غافل باشد محبت او سبب انتظار لذتی یا منفعتی تواند بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۶۸). نسخه شیراز (ص. ۱۱۴ر): «به سبب» (البته به صورت سرهم‌نویسی شده و حرف اوّل بدون نقطه). در تعلیقات مینوی و حیدری (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۹۳) «سبب» به معنی «به سبب» دانسته شده است. اگر ضبط نسخه شیراز در متن قرار گیرد، به این توجیه نیازی نیست.

- «به حکم آنکه هر مرکبی را حکمی و خاصیتی و هیئتی بود که بدان متخصص و منفرد باشد و اجزای او را با او در آن مشارکت نبود، اجتماع اشخاص انسانی را نیز از روی تألف و ترکب حکمی و هیئتی و خاصیتی بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۷۹-۲۸۰). نسخه شیراز (ص. ۱۲۰پ): «متفرد». بالینکه خواجه نصیر در این کتاب، بر استفاده از سجع اصراری ندارد، در نمونه‌هایی آن را به‌طور طبیعی به کار می‌برد؛ از جمله در ادامه همین جمله در «تألف و ترکب» و نمونه‌هایی که از نظر صرفی در یک قالب ساخته می‌شوند. اگر «منفرد» به «متفرد» تبدیل شود (مطابق نسخه شیراز و دو نسخه از نسخ استفاده‌شده در تصحیح)، متن، آهنگ بهتری می‌یابد. این نکته‌ای است که در تعلیقات/اخلاق ناصری نیز به آن اشاره شده است (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۹۴).

- «چون معتقدات قوم، هرچند در سلک توجه به کمال منخرط باشد اما در صورت و وضع مختلف، پس مادام که به فاضل اوّل که مدبّر مدینه فضلا باشد اقتدا کنند میان ایشان تعصّب و تعاند نبود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۸۴-۲۸۳). نسخه شیراز (ص. ۱۲۲پ): «مختلف بود».

- «از این سبب باشد تعلق دین و ملک به یکدیگر، چنانکه پادشاه و حکیم فرس، اردشیر بابک گفته است...» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۸۵). نسخه شیراز (ص. ۱۲۳پ): «پادشاه عجم». در تعلیقات متن چاپی (ص. ۳۶۴) اشاره شده که دو نسخه آنها این کلمه را دارد؛ البته به صورت افزوده شده در حاشیه یا بالای سطر. بهرروی، ذکر کلمه «عجم» در متن نسخه مورخ ۶۵۶ ق. و نیز موازنه میان «پادشاه عجم» و «حکیم فرس» که معمولاً مشابه آن در میان آثار قدما دیده می‌شود، دلیلی برای درخور تأمل بودن این ضبط می‌تواند بود.

- «قوم اول بر قدر ضروری اقتصار کنند و عوام باشد که ایشان را بر آن مدح گویند و اکرام کنند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۹۵). نسخه شیراز (ص. ۱۲۹پ): «باشند».

- «چون او را تفوقی و ریاستی حاصل شود به وسیلت آن جلالت یسار بسیار کسب کند تا بدان مشروبات و منکوحاتی که در کمیت و کیفیت زیادت از آن بود که دیگری را دست دهد به دست آرد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۲۹۶). نسخه شیراز (ص. ۱۳۰ر): «مطعومات و مشروبات و منکوحات». ذکر «مشروبات» به‌ویژه بدون «مطعومات» ناقص می‌نماید؛ همچنان‌که در صفحات دیگری از /خلاق ناصری به تصحیح مینوی و حیدری این دو یا سه با هم هستند: «مآکل و مشارب و مناکیح» (ص. ۵۸، ۶۶، ۱۰۸)، «مأكولات و مشروبات» (ص. ۱۹۳) و «مأكولات و مشروبات و منکوحات» (ص. ۲۹۰).

- «اعتقاد من آن است که قدر مودت و خطر محبت از جملگی کنوز و دفاین عالم و ذخایر ملوک، و نفایه‌ای که اهل دنیا را بدان رغبت بود از جواهر بری و بحری، و آنچه از آن تمتع می‌یابند چون حرث و ابنیه و امتعه و غیر آن، بیشتر بود» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۲۲). نسخه شیراز (ص. ۱۴۷پ): «نفایسی». مصححان برآنند که در نسخ قدیم /خلاق ناصری، «نفایه» آمده و «گویا مؤلف تعمّد داشته است که جواهر بری و بحری و حطام دنیوی را نفایه بخواند به معنی خوار و پست و فرومایه، برای تأکید حقارت آنها، ولی نسّاخ این نکته را دریافته و کلمه را بدل به نفایس کرده‌اند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۴۰۰). علاوه بر نسخه شیراز که اقدم نسخ است، چهار نسخه از پنج نسخه مبنای تصحیح مینوی و حیدری «نفایس» یا «نفایسی» دارند (ص. ۳۶۶). همچنین «نفایس» در بخش‌های دیگر متن (ص. ۹۹، ۱۷۶، ۱۸۰) دیده می‌شود. پس نمی‌توان «نفایه» را بر «نفایس» ترجیح داد.

- «در مروّت یکدیگر طعن کنند و تتبع عیوب عوارف یکدیگر محمود شمرند تا حال میان ایشان به عداوت رسد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۳۰). نسخه شیراز (ص. ۱۵۱پ): «عیوب و عوار». «عوار» به معنی «عیب»، در آثار بزرگان پیش از خواجه نصیر به کار رفته است. باید هردو به صورت جمع «عیوب و عوارات» استفاده شده باشند؛ همچنان‌که یکی از نسخ مبنای تصحیح متن چاپ‌شده هم «عوارات» دارد (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۶۶).

- «باید که هیچ آفریده را از متّصلان و متعلّقان او در ارتکاب این معنی طمع نیفتد، نه از روی جد و نه از روی هزل، نه به وجه تصریح و نه از طریق تعریض» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۳۱). نسخه شیراز (ص. ۱۵۲پ): «جهت». باتوجه به کوشش برای استفاده از واژگان متنوع «وجه» و «طریق»، احتمالاً در اینجا «جهت» صحیح باشد. - «اگر به تصریح احتیاج افتد در وقت خلوت، بعد از تقدیم مقدماتی که مقتضی وثوق بود و به ذکر

حال‌هایی که مستدعی اطمینان قلب و مزید شفقت و حفاظت باشد، آن معنی ایراد کرد» (طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۳۲). نسخه شیراز (ص. ۱۵۲پ): «تذکر». با توجه به سیاق جمله، ضبط نسخه شیراز رجحان دارد. احتمالاً در نسخ استفاده‌شده مصححان، تصحیفی صورت گرفته است.

۴. نتیجه‌گیری

در این مقاله، کهن‌ترین نسخه اخلاق ناصری، مورخ ۶۵۶ ق. که تاکنون ناشناخته مانده، به صورت تفصیلی معرفی شد. از این نسخه در معتبرترین تصحیح این کتاب به کوشش مجتبی مینوی و علیرضا حیدری استفاده نشده است. پس از بررسی دقیق این نسخه خطی و مقابله متن چاپ‌شده با آن، ارزیابی مناسبی از اعتبار تصحیح یادشده و نیز آن نسخه به دست آمد. براساس نسخه شیراز، حدود سی نکته اصلاحی و حائز اهمیت درباره تصحیح مینوی و حیدری نوشته شد. در ضمن، نکاتی هم در باب تصحیح مینوی و حیدری بدون در نظر داشتن این نسخه مطرح شد. با این حال باید اذعان کرد که بیشتر این نکات، جزئی و در حد یک کلمه و یا حتی یک حرف است. شاید برخی از اینها صرفاً اشتباهات چاپی باشد. به همین دلیل، این تصحیح همچنان اعتبار خود را حفظ می‌کند و نیاز به تصحیح جدیدی احساس نمی‌شود. می‌توان ویراست جدیدی از این متن تصحیح‌شده را پس از مقابله با چند نسخه قدیمی دیگر به طبع رساند. در این امر باید به روش مصححان وفادار بود. البته قدمت دست‌نویسی که این پژوهش براساس آن انجام گرفته، الزاماً بیانگر درستی همه ضبط‌های آن نیست و این نسخه نیز مانند هر نسخه خطی دیگری دچار سهو و اشکال در ضبط کلمات و عبارات است. در این پژوهش به برخی از اشتباهات مندرج در این دست‌نویس پرداخته شد.

پی‌نوشت

۱. مجتبی مینوی در ششم بهمن ۱۳۵۵ درگذشته است.
۲. یعنی: آن پیمانها را فراموش مکن؛ همانا به دلیل فراموشکاری انسان نامیده شده‌ای.
۳. طبق تقویم تطبیقی (ووستنفلد و ماهر، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۲) و محاسبات نرم‌افزارهای تبدیل تاریخ (مثل «مبدل تقویم نور»)^۱، دوازدهم شعبان سال ۶۵۶، روز چهارشنبه است نه جمعه. آیا این محاسبات را باید اشتباه دانست یا کاتب در ثبت روز بی‌دقتی کرده است؟

منابع

قرآن کریم

- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق). شرح نهج‌البلاغه (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق؛ ج. ۱۸). مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
- ابن خاتون عاملی، محمد (۱۳۹۲). توضیح‌الاخلاق (تحقیق و تصحیح سیدمحمد رضا رضاپور). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابوتمام، حبیب‌بن اوس (بی‌تا). دیوان (بشرح الخطیب التبریزی؛ محمد عبده عزّام، محقق؛ ج. ۲). دارالمعارف.
- اتحاد، هوشنگ (۱۳۸۵). پژوهشگران معاصر ایران (ج. ۹). فرهنگ معاصر.
- افشار، ایرج (۱۳۵۶). زندگی‌نامه مجتبی مینوی و فهرست‌نامه آثار او. پانزده گفتار درباره مجتبی مینوی (به کوشش ایرج افشار). کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.

¹ <https://noorsoft.org/File.ashx?ID=149>

برکت، محمد (۱۳۸۴). فهرست الفبایی نسخه‌های تک‌کتابی کتابخانه علّامه طباطبایی شیراز. نسخه‌پژوهی، ۱(۲)،

<http://noo.rs/CRQtR>. ۹۹-۲۴۲

جهانبخش، جويا (۱۳۹۷). اخلاق ناصری در کهن‌جامه‌ای تازی. آینه پژوهش، ۲۹(۱۷۴)، ۸۷-۱۰۰.

https://jap.isca.ac.ir/article_66862.html

درايتی، مصطفی (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) (ج. ۲). سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

دوانی، جلال‌الدین (۱۳۹۱). اخلاق جلالی (عبدالله مسعودی آرانی، مصحح). اطلاعات.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. دانشگاه تهران.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۶). حکایت همچنان باقی. سخن.

ساندرز، ج. (۱۳۶۳). تاریخ فتوحات مغول (ابوالقاسم حالت، مترجم). امیرکبیر.

سلمی، عبدالرحمن (۱۴۲۱ق). حقایق‌التفسیر (سید عمران، محقق؛ ج. ۲). دارالکتب العلمیه.

سنایی، ابوالمجد (۱۳۸۳). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه (تصحیح و تحشیۀ محمدتقی مدرس رضوی). دانشگاه تهران.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۲). سبک‌شناسی شعر. فردوس.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). سبک‌شناسی نثر. میترا.

طوسی، نصیرالدین (۱۳۷۳). اخلاق ناصری (تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری). خوارزمی.

طوسی، نصیرالدین (۵۹۷-۶۷۲ ق.). اخلاق ناصری. نسخه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شیراز. شماره ۵۰۲.

فخر رازی، محمدبن عمر (۲۰۰۹م.). الإشارة فی علم الکلام (تحقیق و قدامة هانی محمد حامد محمد). الأزهريّة

للتراث.

محمدبن عبدالله (۱۳۸۳). تحفه خانی. دانشگاه علوم پزشکی ایران.

مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۵۴). احوال و آثار خواجه نصیر. بنیاد فرهنگ ایران.

مسکویه، ابوعلی (۱۹۶۶م.). تهذیب‌الأخلاق (حققه قسطنطین زریق). الجامعة الأميركية فی بیروت.

ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۶۴). تفسیر القرآن الکریم (محمد خواجه‌جوی، مصحح؛ ج. ۳). بیدار.

منشی، نصرالله (۱۳۸۴). کلیله و دمنه (تصحیح و توضیح مجتبی مینوی). امیرکبیر.

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۸۷). فیہ ما فیہ (با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر). امیرکبیر.

مینوی، مجتبی (۱۳۸۴). یادداشت‌های مینوی (به کوشش مهدی قریب و محمدعلی بهبودی؛ ج. ۲). پژوهشگاه

علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نظام‌اعرج، حسن‌بن محمد (۱۴۱۶ق.). غرایب‌القرآن و رغایب‌الفرقان (ضبطه زکریا عمیرات) (ج. ۳). دارالکتب

العلمیه.

نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه قاره. میراث مکتوب.

ووستنفلد، فردیناند، و ماہلر، ادوارد (۱۳۶۰). تقویم تطبیقی هزار و پانصد ساله هجری قمری و میلادی (مقدمه و

تجدیدنظر از حکیم‌الدین قریشی). فرهنگسرای نیاوران.

هجویری، علی‌بن عثمان (۱۳۸۶). کشف‌المحجوب (مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی). سروش.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۴۸). حکمت عملی از نظر خواجه نصیرالدین طوسی. بی‌نا.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۶۳). *منتخب اخلاق ناصری*. هما.
هندی، محمد یوسفعلی (۱۴۰۱). *شرح اخلاق جلالی (اعظم سواطع الآفاق فی شرح لوامع الاشراف)* (تصحیح و تحقیق عبدالرسول فروتن). مولی.

یغمایی، حبیب (۱۳۵۵). استاد مجتبی مینوی. یغما، ۲۹ (۱۲)، ۷۴۶-۷۵۱. <http://noo.rs/kxwnV>

References

- Abu Tamam, H. A. (n.d). *Diwan* (by Kh. al-Tabrizi & M. Abduh Azzam; Vol. 2) Dar al-Ma'arif. [In Arabic].
- Afshar, I. (1977). Biography of Mojtaba Minovi and a list of his works. *Fifteen speeches about Mojtaba Minovi* (with the efforts of I. Afshar). Central Library and Documentation Center of the University of Tehran. [In Persian].
- Barekat, M. (2005). Alphabetical Catalogue of the library of Allamah Tabatabaei in Shiraz. *Manuscript Research*, 1(2), 99-242. <http://noo.rs/CRQtR> [In Persian].
- Davani, J. (2012). *Akhlaq-e Jalali* (corrected by A. Mas'oudi Arani). Ettela'at. [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. University of Tehran. [In Persian].
- Derayati, M. (2012). *Union catalogue of Iran manuscripts* (Fankha) (Vol. 2). National Library and Archives Organization. [In Persian].
- Ebn-e Abi al-Hadid, A. H. (1984). *Explanation of Nahjul-Balaqah* (researched by M. Abol-Fazl Ebrahim; Vol. 18). Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic].
- Ebn-e Khatun Ameli, M. (2013). *Tovzih al-Akhlaq* (researched and corrected by S. M. R. Rezapour). Foundation for Islamic Research of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Ettehad, H. (2006). *Contemporary Iranian Researchers* (Vol. 9). Farhang-e Moaser. [In Persian].
- Fakhr-e Razi, M. O. (2009). *Al-Esharat fi Elm-el Kalam* (Research and Preface by H. M. Hamed Mohammad). Al-Azhariyah for Heritage. [In Arabic].
- Hendi, M. Y. A. (2022). *Explanation of Akhlaq-e Jalali (Azam Savate' al-Afaq fi Sharh-e Lavame' al-Eshraq)* (edited and researched by A. R. Foruotan). Movla. [In Persian].
- Hojviri, A. O. (2007). *Kashf al-Mahjoub* (Introduction, Corrections and Notes by M. Abedi). Soroush. [In Persian].
- Homa'i, J. (1969). *Practical Wisdom from the Perspective of Khaje Nasiruddin Tusi*. Anonymous. [In Persian].
- Homa'i, J. (1984). *A Selection of Akhlaq-e Naseri*. Homa. [In Persian].
- Jahanbakhsh, J. (2018). Akhlaq-e Naseri in an ancient Arabic form. *Ayene-ye Pajuhesh*, 29(174), 87-100. https://jap.isca.ac.ir/article_66862.html [In Persian].
- Minovi, M. (2005). *Minovi's Notes* (M. Qarib & M. A. Behbudi, Eds.; Vol. 2). Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Modarres Razavi, M. T. (1975). *Khaje Nasir's Life and Works*. Iranian Culture Foundation. [In Persian].
- Mohammad ebn-e Abdullah (2004). *Tohfe-ye Khani*. Iran University of Medical Sciences. [In Persian].
- Molla Sadra, M. E. (1985). *Tafsir al-Quran al-Karim* (corrected by M. Khajavi; Vol. 3). Bidar. [In Arabic].
- Monshi, N. (2005). *Kalile and Demne* (corrected and explained by M. Minovi). Amir Kabir. [In Persian].

- Moskavayh, A. A. (1966). *Tahzib al-Akhlaq* (by C. Zariq). American University in Beirut. [In Arabic].
- Movlavi, J. (2008). *Fihe ma fih* (with corrections and explanations by B. Z. Foruzan-far). Amir Kabir. [In Persian].
- Nezam A'raj, H. M. (1995). *Qarayib al-Quran and Raqayib al-Forqan* (Zakarya Umayrat's collection). Volume 3. Dar al-Kutb al-Elmiyah. [In Arabic].
- Novshahi, A. (2012). *Bibliography of Persian Works Printed in India*. Miras-e Maktoob. [In Persian].
- Sana'i, A. M. (2004). *Hadiqat al-Haqiqat va Sharia'at al-Tariqat* (corrected and revised by M. T. Modarres-e Razavi). University of Tehran. [In Persian].
- Saunders, J. (1984). *History of the Mongol Conquests* (A. Q. Halat, Trans.). Amir Kabir. [In Persian].
- Shamisa, S. (2003). *Stylistics of Poetry*. Ferdovs. [In Persian].
- Shamisa, S. (2008). *Stylistics of Prose*. Mitra. [In Persian].
- Sollami, A. R. (2000). *Haqayeq al-Tafsir* (Research by S. Emran; Vol. 2). Dar al-Kotob al-Elamiyah. [In Arabic].
- The Holy Quran*. [In Arabic].
- Tusi, N. (1274-1201). *Akhlaq-e Naseri*. Manuscript of the Central Library and Documentation Center of Shiraz University. No. 502. [In Persian].
- Tusi, N. (1994). *Akhlaq-e Naseri* (corrected and revised by M. Minovi & A. R. Heydari). Kharazmi. [In Persian].
- Wustenfelf, F., & Mahler, E. (1981). *Comparative Calendar of the 1500 Years of the Hijri and Gregorian Calendars* (Introduction and Revision by Ha. Qureshi). Niavaran Cultural Center. [In Persian].
- Yaqma'i, H. (1976). Ostad Muhtaba Minovi. *Yaqma*, 29(12), 746-751. <http://noo.rs/kxwnV>. [In Persian].
- Zarrinkoub, A. H. (1997). *The Tale That Still Remains*. Sokhan. [In Persian].